



аграрною реформою П. Столипіна, відсутність (або обмеженість після 1905 р.) громадянських і політичних прав, незахищеність робітників – все це мало призвести до трагедії. У цьому плані капіталістичний розвиток у Російській імперії можна охарактеризувати так: економічне піднесення та політичний застій («стабільність», як сказали б українські політичні експерти ХХІ ст.). Період 1861–1917 рр. неможливо розглядати без прив'язки до логічного фіналу – революційних подій 1917 р. Адже люднева революція являла тріумф середнього класу, у той час як жовтневий переворот насправді можна охарактеризувати як контр-революцію – перемогу общини над індивідуалізмом, самодержавства у вигляді диктатури над демократією, соціалізму (державної бюрократії) над вільною ринковою економікою.

1. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник* / В. Литвин, В. Гусев, А. Слюсаренко та ін. – К., 2002.
2. Вебер М. *Протестантська етика і дух капіталізму* [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000297>.
3. Болебрух А. *Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.)*. – Д., 2008.
4. Каппелер А. *Мала історія України*. – К., 2007.
5. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* / Ред. рада: В. Литвин та ін. – К., 2011. – Т. 2.
6. Константинова В. *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.)*. – Запоріжжя, 2010.
7. Шиханов Р. *Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінець XVIII – XIX ст.)* // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII–XIX ст.* – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1.
8. Шевченко А. *Розбудова залізничного транспорту в Південній Україні та його роль у поширенні зернового експорту в II половині XIX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XI.
9. Лазанська Т. *Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.)* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2001. – Вип. 2.
10. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Город Одесса.* – СПб., 1903.
11. *Энциклопедия Бердянска. Историко-краеведческий, общественно-политический справочник: в 2 т.* – Мелитополь, 2013. – Т. 1.
12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губ.* – СПб., 1904.
13. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XXI. Таврическая губ.* – СПб., 1904.
14. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губ.* – СПб., 1904.
15. Турченко Ф. *Південь України напередодні Першої світової війни* // *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. – Запоріжжя, 2004 – Вип. XVII.
16. Миронов Б. *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)*. – СПб., 2000. – Т. 1.
17. Лисенко О. *Роль іноземних інвестицій у розвитку українського суспільства на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2011. – Вип. XIX.
18. Лямин С. *Менталитет населения прединдустриального города 1860–70-х гг. XIX века (по материалам Тамбова): Дис. ... канд. ист. наук.* – Тамбов, 2003.
19. Євсєєва Т. *Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (український контекст)* // *Укр. іст. журн.* – 2009. – № 5.
20. Вільшанська О. *Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2007. – Вип. XIV.
21. Донік О. *Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–70-х рр.*

// *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2011. – Вип. XIX.

22. Шляхов О. *Ставлення підприємців південноукраїнських губерній до політики імперського центру на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2013. – Вип. XXII.
23. Шляхов О. *До питання про ступінь розвитку капіталізму в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.* // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2006. – Вип. XII.
24. Субтельний О. *Україна: Історія*. – К., 1991.
25. *Одесса, 31 декабря* // *Одесский вестник*. – 1884. – № 1.
26. *Тюремное заключение несостоятельного должника* // *Одесский вестник*. – 1884. – № 5.

**Romanchenko V.V. Capitalist transformation of society in the Russian Empire (as example the South Ukrainian provinces in the 1861–1917th).** In the article is analyzed the process of socio-economic and mental changes in the Russian empire during the post-reform period (the 1861–1917th), with the emphasis on the transformational impact of capitalism in relation to the Southern Ukraine citizens and infrastructure.

**Key words:** capitalism, entrepreneurs, South Ukraine.

**В. О. Волошенко**

### СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ ТОРГІВЛІ «ЛІТЕРАТУРОЮ ДЛЯ НАРОДУ» НА ЗЛАМІ XIX–XX ст. (на матеріалах Харківської губернії)

У статті, на основі документів Держархіву Харківської обл., розглядається соціальний аспект організації приватного продажу «літератури для народу» у Харківській губ. на зламі XIX–XX ст. Вказана роль влади у контролюванні соціального складу торговців та їх лояльності.

**Ключові слова:** книжна торгівля, література для народу, селянство.

Актуалізація прилучення українського селянства до друкованого слова на зламі XIX–XX ст. збіглась із розвитком особливої галузі письменництва – «літератури для народу». Втручання у процес її витворення представників громадськості та влади супроводжувалося пошуком відповідних комунікаційних каналів для поширення видань, створених спеціально для просвіти та напучувань «народу», з акцентом не стільки на продаж, скільки на організацію мережі книгозбірень, читальень, поширення народних читань тощо. Поруч із цим, зусилля інтелектуальної еліти були спрямовані на притлумлення та маргіналізацію в інформаційному просторі комерційного напрямку «літератури для народу» (зокрема «лубочних видань»), що також стимулювало розвиток читачьких практик, але мало ринкову основу, більшою мірою відповідаючи смакам і запитам селян, аніж уявленням інтелігенції чи можновладців про те, що треба читати народу. Зі свого боку, власті намагалися контролювати зміст усіх видів «народних видань» і способи їх розповсюдження.

Домінування в українській історичній літературі досліджень просвітницьких заходів «освіченої меншості» (церкви, земств, товариств грамотності, просвіт тощо) відсуває поза поле уваги питання налагодження на українських теренах комерційного збуту дешевих, затребуваних селянством «народних видань». Хоча у загальноімперському контексті проблема була означена вже у XIX – на початку XX ст. Її підносили спеціалісти з виробництва та розповсюдження книг, які описували умови праці коробейників, ходебщиків та офень [1–3] і загалом способи налагодження продажу друкованих творів [4]. Особливості торгівлі лубочними виданнями висвітлювали й симпатичні «інтелігентні» народної літератури: невдалі експерименти з формою творів і методами їх поширення змушували звернути увагу на ефективне використання ділками – «лубоч-



никами» – багатотисячної армії дрібних торгівців з продажу мільйонів екземплярів своїх видань [5; 6]. В українській публіцистиці лунали заклики «взяти зразок з Москви» у дієвості поширення видавничої продукції через «силу-силенну книжкових крамниць, усяких кіосків, книгоношів, агентів і т. ін.» [7]. За радянських часів сюжети щодо налагодження збуту народної літератури потрапляли до підручників з книжкової торгівлі [8; 9]. Аналізуючи процеси концентрації торговельного капіталу у лубочній справі у 1860–70-х рр., радянський історик Ю. Горшков дійшов висновку, що у цей період відбувся перехід від базарно-ярмаркових форм поширення книжкової продукції до посилення стаціонарної книготоргівлі, чому сприяв і розвиток залізничного будівництва, і прийняття 1865 р. Тимчасових правил про цензуру і друк. Дія документу мала запобігти поширенню революційних видань, але одночасно призвела до розорення офенів і концентрації купецького капіталу. Разом з цим, Ю. Горшков стверджує, що поширення обсягу збуту друкованих видань і недостатні темпи розвитку інфраструктури залишали затребуваним, особливо у сільській місцевості, дрібний книгопродаж. Займались офенівським промислом винятково чоловіки, в основному, представники селянського стану – вихідці з центральних російських губерній [10]. У 1990-х рр. тема організації книжкової торгівлі знаходила висвітлення у російських регіональних дослідженнях [11].

Виявлена у фондах Канцелярії Харківського губернатора та Харківської духовної консисторії Держархіву Харківської обл. низка документів, з клопотаннями про дозвіл стаціонарної та розносної торгівлі книгами, може слугувати одним з джерел вивчення соціального аспекту комерційного розповсюдження видань для селянства у Наддніпрянській Україні на зламі XIX–XX ст. Проаналізовано зміст 83 клопотань за 1890, 1892, 1893, 1902, 1903, 1906, 1908 рр., але немає свідчень, що навіть за ці роки у справах збереглися всі заяви, які надходили. Розглянуто всі знайдені селянські прохання. Також для аналізу вибірково обиралися заяви представників інших верств населення, якщо в них містилися натяки на можливість поширення книжкової продукції серед селянства: ведення торгівлі у сільській місцевості чи у відвідуваних селянами міських торгових точках; планування продажів видів видань, призначених для «народу», цікавих для нього (серед них лубочні, у т. ч. духовно-моральні та дитячі, навчальні або просто «книги, схвалені Вченим комітетом Міністерства народної освіти»), особливо в поєднанні з пропозиціями картин на папері чи металі та «відкритих листів» (листівок). Крім клопотань, інтерес представляють довідки, які громадилися на прохачів у поліцейських відділках. Уривчастість даних зумовлює їх ілюстративний характер, але дає змогу скласти уявлення про те, з яких шарів населення та з яких регіонів походили претенденти на ведення книготорговельного підприємництва, які його види вони практикували й якими були вимоги владних органів і мотивація відмов.

Потрапивши у поле зору урядових кіл, розвиток книготорговельної справи був обплутаний низкою формальних обмежень. Починаючи з 1865 р., для заняття розносною торгівлею промисловиків зобов'язали клопотатись про отримання дозволу у поліцейстерів або повітових справників у кожному місті та повіті. Процедура спростили у 1881 р. – відтепер свідоцтво мало видаватися губернатором, що підтверджувалося в «Уставі про цензуру і друк» 1890 р. (зміни і доповнення 1906, 1908, 1909 і 1910 рр.). Тільки зі

згоди губернатора могла відбутися заміна відповідальної особи та переміщення місця стаціонарної торгівлі. Волосні й сільські старшини мали право вимагати від розносників книг пред'явлення дозволених документів, а місцеві поліцейські чини – оглядати товар, слідкувати за правильністю ведення продажу, попереджаючи продаж рукописів і заборонених книг. Торгівців зобов'язували затверджувати списки призначеної для продажу літератури та можливі зміни до них. Дозвіл на торгівлю видавався лише після перевірки громадянської правоздатності й особистої благонадійності прохачів, у минулому яких не мало бути випадків перебування під слідством і судом та порушень правил ведення книжкових продажів [12, 68–95]. Крім того, у поліцейських рапортах вказувалися відомості про моральні якості прохачів, ступінь освіченості та належність до «шкідливих сект», а у самих заявах позначалася територія ведення розносної торгівлі – в одному населеному пункті або у межах повіту, губернії чи всієї імперії. Готові свідоцтва передавалися прохачам через органи поліції, зрідка їх видавали міські або волосні старости.

Від Харківського губернатора дозволи на ведення книжкової торгівлі намагались отримати представники різних верств населення. З проаналізованих клопотань, одне належало священику, 4,8% складали запити дворян (у т. ч. з чинами колезького секретаря, надвірного радника), 7,2% – купців, 10,8% – колишніх військових (запасних писарів, фельдфебелів, унтер-офіцерів), 31,3% – міщан, 44,4% – селян. Частка селян не була переважною щодо інших, взятих разом, а з урахуванням не розглянутих клопотань, які також могли стосуватися торгівлі «народними виданнями» (без вказівок на це), то цей відсоток міг би бути ще меншим.

Претенденти на поширення народних видань питали про організацію як стаціонарної, так і нестаціонарної торгівлі, причому ані вони самі, ані представники влади не вживали спеціальних термінів, на кшталт «офенів». Більш заможні прохачі з верств дворян, купців, міщан і селян подавали заявки на відкриття книжкових магазинів. Так, 1902 р. їх планували заснувати селяни у м. Харкові О. Кондратьєв і м. Валки Я. Белицький [13, 163, 270]. Були намагання використовувати потенціал власних, вже існуючих або нових торговельних закладів, додаючи книжкові відділи. Тверський просвітник М. Черенін зазначав, що продаж окремих видів літератури при торгівлі іншими товарами складав 3/4 загальноросійського стаціонарного книготоргового підприємництва. Така торгівля мала мізерний обіг, але забезпечувала контакт з широким колом публіки, яка відвідувала такі заклади [4, 4–11]. У Харківській губернії популярним було відкриття книжкових відділів у «паперових» крамницях з торгівлі письмовим приладдям. У 1890 р. дворянин Л. Язиков з м. Ізюм отримав дозвіл продавати у такому магазині підручники та дитячі книжки [14, 1]. У 1902 р. подібні свідоцтва були видані міщанкам Харкова та Куп'янська [15, 163, 268–272] та харківському купцю С. Новікову при його «торгівлі шпалерами і письмовим приладдям» [13, 254]. Купець В. Руденко у магазинах іграшок хотів торгувати «книгами, які відносяться до ігор», книжками про звірів та дитячими казками [13, 256]. Були й екзотичніші прохання: ахтирському купцю Д. Соменку у галантерейному магазині дозволили торгувати календарями, підручниками та «духовно-моральними казками» [13, 7]; відставному фельдфебелю Ф. Колоту у посудній лавці – календарями [13, 23]; білопільській міщанці М. Запаровій «при бакалійній торгівлі» – релігійно-моральними брошу-



рами, календарями та творами російських письменників [13, 39]; богодухівському купцю І. Масленнікову у бакалійному магазині – підручниками [15, 183]. Проте, в більшості заяв йшлося про можливість ведення нестационарної книжкової торгівлі – розносного чи розвізного продажу друкованих видань (часто у купі з різним крамом) зі столиків і рундуків на ярмарках, базарах, вулицях, площах та інших публічних місцях. Наприклад, у 1902 р. міщанину О. Родіонову дозволили торгувати у роздріб «книгами і картинами лубочного для народу виробництва» на базарній площі м. Ахтирки і на сільських ярмарках [13, 87].

Серед прохачів були вихідці з Харківської, Чернігівської, Полтавської, Подільської, Рязанської, Тульської, Курської, Олонецької, Орловської, Уфимської губерній та Облaсті Війська Донського. Прибулі росіяни у заявах вказували, з якого часу і за якою адресою мешкали у Харківській губ.; можливо при видачі дозволу на ведення книжкової торгівлі перевага віддавалася не заїжджим комерсантам, а тимчасовим чи постійним мешканцям Харківщини. 58,6% селян – претендентів на заняття книготорговельним промислом – походили з українських губерній. Звертає на себе увагу підвищення промислової активності українського селянства, яке поривало з сільським господарством або намагалось поєднувати різні заняття. 60,9% бажаючих займатися «промисловою діяльністю у вигляді книжної торгівлі», продовжували проживати у своїх селах і невеличких містах, а ще 39,1% переїхали до міст. Так, протягом 1903 р. губернатору надійшли відразу три клопотання, написаних в однаковій манері, одним і тим же почерком (ймовірно, існували писарчуки, які спеціалізувалися на складанні таких клопотань, адже це непоодинокий випадок), з кострубатими підписами – від двох селян з різних сіл Чернігівської губ. та одного з Полтавської. Всі мешкали у м. Суми і хотіли торгувати у рознос книгами і картинами «з видами монастирів, церков та воєнних дій» по ярмарках і базарах Російської імперії. Вихідець з Полтавщини П. Ткаченко 8 років займався розсносною торгівлею галантерейним товаром у Ахтирському повіті, маючи квартиру у Краснопілля [16, 23]. І. Федосенко й О. Бабичев 5 років провадили «торговельну справу розносним товаром» на Сумщині, а до того – у різних повітах Харківської і Полтавської губ., відлучаючись щорічно з 1 травня до 1 серпня додому для збирання хліба [16, 14–17зв., 23–26]. Селянин Харківської губернії А. Самсоненко з 1902 р. мешкав у Таганрозі, а 1908 р. безрезультатно намагався отримати дозвіл на торгівлю книгами у Сумах [15, 94, 96].

Для торговців народними виданнями найбільш комерційно привабливою була література, видавці якої орієнтувалися на задоволення існуючого попиту, мали можливість для збільшення накладів і кількості видань, їх здешевлення. Подекуди прохачі вказували, що мали бажання продавати книжки певних фірм. У 1902 р. міщанин І. Александров клопотався про відкриття у Харкові книжного магазину московського видавництва народних книг «Посредник» [13, 185]. У 1908 р. відмова надійшла селянину Валківського повіту Є. Антоненку, який хотів торгувати виданнями товариства І. Ситіна [15, 277].

Отримувати губернаторський дозвіл мали й самі видавничі фірми, а також громадські установи та представники церкви, оговорюючи кандидатури продавців. Так, 1902 р. правління фірми І. Ситіна волило бачити розповсюджувачем своїх видань селянина Тульської губернії Д. Заморського [13, 101], 1904 р. правління Харківського товариства поширення у народі грамотності просило дозволити розносний продаж народних

видань по селах губернії харківському мешканцю, селянину Г. Бондареву [17, 1, 7], окреме клопотання товариства стосувалося можливості вести продаж такої літератури у м. Харкові [16, 80–82]. У 1893 р. священик слободи Терни Л. Прядкін просив благословення на влаштування при школі невеличкого книжного складу для продажу книг «релігійно-морального і патріотичного змісту» [18, 1–1зв.]. У 1902 р. Харківська єпархіальна рада з місіонерських справ, піклуючись про поширення брошур «протисектантського» змісту, хотіла бачити своїм книгоношею 36-річного селянина м. Валок Т. Уса [13, 19]. Поліцейську перевірку за встановленою процедурою проходили й висуванці земства: довідки збиралися на претенденток на посаду завідувачки книжним складом Лебединської земської управи: 1894 р. – дочку протоієрея С. Ходську, 1898 р. – дружину титулярного радника О. Хомську [19, 8–16].

М. Черенін у 1909 р. писав про необхідність притягнення до провінційної книжної торгівлі жінок, які хотіли б замінити бездіяльність на життя, сповнене «цікавого й серйозного змісту» [4, 14]. Мабуть, широкого розголосу не отримував факт, що жінки цим вже займалися (за проаналізованими документами, принаймні з 1902 р.), причому з суто комерційних міркувань. Серед знайдених 10 жіночих приватних клопотань, 3 належали селянкам і 7 – міщанкам. Чотирьох прохачок було відмовлено. 1902 р. – селянці А. Чернишівій, яка у 1898 р. приїхала до м. Ахтирки з Уфимської губ. з чоловіком – військовим фельдшером, й хотіла підзаробити торгівлею книжками, але виявилася неписьменною [13, 51, 53]. У 1903 р. та ж доля спіткала й селянку Курської губ. Ф. Дубініну, яка просила видати їй свідоцтва на право торгівлі у с. Барвенково Слоб'янського повіту «дрібними книжками» у рознос і на місці у базарні дні [16, 78]. Навряд чи існувала станова дискримінація, адже у 1902 р. дозвіл на продаж у власному галантерейно-паперовому магазині відривних стінних календарів отримала 39-річна селянка Рязанської губ., мешканка м. Харкова з 1894 р. П. Корміліцина [13, 266]. До того ж не щастило не тільки селянкам. Так, 1902 р. у відкритті книжкового магазину у м. Харкові було відмовлено домашній наставниці Г. Чаплигіній [13, 150] (через рік її колега С. Алімова відкрила такий заклад у м. Суми [16, 58]), а 1908 р. – дружині почесного громадянина О. Протопоповій, яка бажала розносити книги у Харківському повіті [15, 13].

Причини відмов у видачі свідоцтв на право книжкової торгівлі наявні документи містять не завжди, як, наприклад, у випадках з клопотаннями міщан: В. Рудя, який 1902 р. хотів торгувати у м. Ахтирка та загалом по губернії [13, 207] та О. Кангеларі, який, маючи газетний кіоск у м. Білгороді, 1906 р. бажав відкрити книжний магазин у м. Волчанську [20, 12–13]. Несталим був відсоток позитивних відповідей на селянські заяви: доля єдиного знайденого клопотання за 1892 р. невідома [21, 1]; з поданих 1902 р. були задоволені 88,2%, 1903 р. – 77,8%, 1906 р. – жодного, 1908 р. – 14,3%. Пояснення різкого збільшення кількості відмов у роки революції та реакції можна вбачати у владній пересторозі перед поширенням антидержавних видань у селянському середовищі. Прискіпливо перевірялася політична благонадійність, як у випадку з козаком М. Гальченком, який у 1906 р. клопотався про відкриття книжної крамниці у м. Люботин. Валківський повітовий справник підозрював, що невідомий йому прохач переслідує «якісь інші цілі», адже, на його погляд, для міста було досить старих місць «млявого» продажу книжок на станції та базарі. Харківський пристав відзначав, що 43-річний М. Гальченко у Харкові меш-



кав близько 10 років, отримав домашню освіту, був православним і мав добрі моральні якості, але у 17 років притягувався до відповідальності за агітацію і читання, що ображали Височайше ім'я, тому на його «свідоме ставлення до справи» не можна було розраховувати [20, 12–13]. У вересні 1908 р. Старобільський повітовий справник повідомляв до губернаторської канцелярії, що купцю П. Мягкову за всіма параметрами можна було б довірити торгівлю книжками, але клопотання від його імені подав його неблагонадійний 23-річний син Дмитро, який вже притягувався до відповідальності за те, що без дозволу розпродавав народні календарі, разом з аптекарем Дончиком і селянином Зарубієм [15, 199–199зв.]. Власті ретельно стежили й за дотриманням умов відкриття книжкової торгівлі – у грудні 1908 р. була заборонена діяльність книжкового складу, без дозволу відкритого надвірним радником, дворянином М. Прокоповичем [15, 296–296зв.].

М. Черенін писав про моральні зобов'язання торгівців у провінції, де продаж книжок мав бути не тільки особливою галуззю приватної комерційної діяльності, але й «культурно-просвітницькою справою» [4, 3–4]. Втім, практика суперечила таким поглядам. Дуже рідко хтось згадував у клопотаннях високі цілі свого підприємництва, як, наприклад, 1902 р. селянин з Курської губ., сумський мешканець В. Манжосов, який з 1882 р. займався торгівлею різним дріб'язком на ярмарках і базарах Курщини, Харківщини та Полтавщини й наголошував, що хотів би продавати церковні книги заради «корисно моральної мети» – поширення грамотності [13, 176–176зв.]. Не часто вказувалися й призначені для торгівлі види книг, аби тільки з числа дозволених цензурою, але, наприклад, у 7 селянських клопотаннях йшлося про намір продавати книжки релігійного змісту, причому три з них були відхилені, як у випадку із заявою селян Ізюмського повіту Л. Бондаренко та С. Бондаренко, які мали «пристрасне бажання» розповсюджувати по селах, «вміщене у книгах Св. Писання і повчання цензурного змісту» [15, 309–309зв.]. У 1908 р. безрезультатним було подання двох клопотань «істинно-російським ревнителем православної християнської віри у Господа нашого Ісуса Христа, дорогою вітчизни і Царя Самодержавного» Н. Большаковим, який видавав журнал «Кронштадский Маяк», створив артіль книгонош й вже мав дозвіл на поширення часопису у Санкт-Петербурзькій губ. [15, 106, 119].

Продаж книжок вроздріб не був обтяжений додатковими поборами, забезпечував невеликі, але певні заробітки, приваблюючи і неписьменних, і фізично немічних. У документах справи 26-річного сумського мешканця І. Розсамакіна немає свідчень про причини відмов у суміщеній торгівлі книжками та «металевим дріб'язком» (останнім він вже займався). Повітовий справник засвідчував, що цей випускник Волобуєвського однокласного церковно-приходського училища був «добре грамотним» і, «судячи за ступенем його розвитку і моральності, можна думати, що він буде свідомо ставитись до книжної торгівлі». Наводимо все ж уривок з його клопотання (зі збереженням орфографії): «Поетому я осмеливаюсь обратиться с покорнейшей прозьбой Вашего Превосходительства непризнаетели возможным разрешить мне производить во всех городах и селениях российской Империи продажу разного рода книг и картин» [15, 219–221]. У цьому випадку малограмотність можливо й не була причиною відмови, тим більше з огляду на наведені вище випадки видач свідочств П. Ткаченку, І. Федосенку й О. Бабичеву, які взагалі свої заяви власноруч не писали. Втім, допуску до книжкової торгівлі повних аналь-

фабетів власті побоювались, і знов-таки, передусім, з політичних міркувань. У 1903 р. валківський повітовий справник домігся, щоб у селянина І. Клеба забрали вже видане йому свідоцтво, бо при врученні зауважив, що той неписьменний, а тому навряд чи може «розбиратись у літературних творах хоча б елементарного рівня» й нехай невільно, але міг поширювати книги «небажаного напрямку» [16, 64–67]. У 1908 р. торгівля книжками була заборонена вихідцю з Орловської губ. І. Моїсеєву, на клопотанні якого олівцем було підписано, що він малограмотний [15, 154].

У 1902 р. було відхилене клопотання 24-річного неписьменного селянина з м. Ахтирки І. Бульчинського, який хотів продавати книги, бо не володів жодним ремеслом, не мав майна і засобів до існування [13, 139–139зв.]. Між тим, того ж року були задоволені інші 5 клопотань від селян та міщан, які бачили у торгівлі книгами єдиний доступний їм спосіб заробітку, адже не знали ремесла, мали похилий вік, хворіли, були фізично немічні. Зустрічались подібні клопотання й у подальшому. Так, 1903 р. у заяві селянина Старо-Салтівської волості Є. Печенежського (грамотно написаній, але з невмілим підписом іншою рукою) зазначалося: «Займаючися промисловою торгівлею дріб'язком, щоб мати щоденне прогонування, маю честь уклінно просити Ваше Сіятельство дати мені дозвіл на таку торгівлю, щоб не мати перешкод з боку повітової поліції, адже торгівля моя вкладається всього у 2–3 рублі дрібними книжками, як-то дрібні календарики і помінання включно, мені б прогонувати родину з малолітніх дітей і старого батька 75 років, не здатного до праці» [16, 83]. У 1908 р. свідоцтво було видане почесному громадянину м. Харкова, сину священика І. Давидову, який у клопотанні наголошував, що він – «нешасна людина, хвора на глибокий і невиліковний параліч правої руки і ноги, не здатна до жодної фізичної праці і навіть до перенесення частих пересувань; людина, яка має дружину і трьох малолітніх дітей, єдиним засобом для прогонування яких вже багато років служила моя так звана розносна торгівля дрібною галантересою, тютюном і тютюновими виробами, а також книгами і картинами лубочного видання» [15, 224–224зв.].

Отже, на зламі XIX–XX ст. у Харківській губ. дозволи на провадження стаціонарного та нестаціонарного продажу народних видань оформлювали представники обох статей (з переважанням чоловіків) з різних шарів населення, вихідці з українських та російських губерній. Контролюючи вплив поширюваної літератури на настрої селянства, влада передусім слідкувала за політичною лояльністю потенційних книгрозповсюджувачів, не зважаючи на пріоритетність для них комерційної мотивації над просвітницькою, зі сприйняттям ними книжки як засобу заробітку. Однак поширення стандартизованої, дешевої за ціною книжки змінювало світ не тільки селянчитачів. Розташовуючись поміж фаянсових ламп, ляльок, тютюну, стрічок та іншого краму, ці дешевенькі видання забезпечували для селян-торгівців досвід прилучення до друкованого слова. Переходячи з рук дворян, купців, відставних військових і міщан до селянпокупців, вони ставали засобом інтенсифікації міжстанових контактів.

1. Гольшев И.А. Картинное и книжное народное производство и торговля, 1858–1866 гг. // Русская Старина. – 1886. – Март.
2. Богачев А.Д. Очерки книжной торговли в России // Посредник печатного дела. – 1891. – № 6–7.
3. Краткие сведения о современной торговле народными книгами и картинами. – М., 1895.



4. Черенин Н. Как открывать и вести книжную торговлю в провинции. – М., 1909.
5. Миллюков М. О том, что читает народ, и откуда берет он книги // Книжник. – 1865. – № 1.
6. Маракуев В.Н. Что читал и читает русский народ. – М., 1886.
7. Пацалько А. Самі про себе. Думки з приводу однієї книжки // Маяк. – 1913. – № 48.
8. Говоров А.А. История книжной торговли в СССР. – М., 1976.
9. История книжной торговли: Учебник для книготорговых техникумов / Под ред. А. Говорова. – М., 1982.
10. Горшков Ю.А. Торговля народными изданиями и концентрация торгового капитала в лубочном книжном деле пореформенной России (1860–1870-е гг.) // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX вв. – Л., 1983.
11. Волкова В.Н. Книжная торговля в Сибири во второй половине XIX в. // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. – СПб., 1998.
12. Справочная книжка по библиотечному делу, книжной торговле и издательству / Сост. В. Чарнолуцкий. – Пг., 1914.
13. Держархів Харківської обл. (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 283. – Од. зб. 240.
14. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 282. – Од. зб. 9.
15. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Од. зб. 973.
16. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Од. зб. 356.
17. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Од. зб. 602.
18. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 66. – Од. зб. 1146.
19. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 282. – Од. зб. 502.
20. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 283. – Од. зб. 737.
21. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 282. – Од. зб. 263.

**Voloshenko V.O. Social aspect of «literature for people» trade in the turn of the XIX–XXth n. (on materials of Kharkiv province).** In the article, on the base of the State Kharkiv archives documents, is examined the social aspect of «literature for people» private sales organisation in Kharkov province in the turn of the XIX–XXth centuries. Is showed the role of the government in the control over social structure of books sales and seller's loyalty.

**Key words:** books sales, literature for people, peasantry.

**О. С. Юрченко**

## РОБІТНИЧІ ТА СЕЛЯНСЬКІ РУХИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

*У статті, на основі аналізу архівних матеріалів та періодичних видань, розглянуто масові робітничі та селянські рухи на території Подільської губернії у 1905–1907 рр.*

**Ключові слова:** революція, маніфест, реформа, страйк, губернія.

Врегулювання національної політики завжди стояло гостро для держав, що мали у своєму складі кілька етнічних меншин. На початку ХХ ст. Російська імперія знаходилася у стані революційної ситуації, коли самодержавна політика як в економіці, так і у соціально-політичній сфері повністю віджила, а нові підходи до управління державою ще не були запроваджені. В результаті, поряд з піднесенням громадсько-політичних рухів, значно зросла і зміцніла національно-визвольна боротьба. Пригнічені робітники та селяни почали відкрито заявляти про своє безправне в національному відношенні становище, звідси, й випливає актуальність цієї теми. Історія революційного руху 1905–1907 рр. в Україні знайшла певне відображення в історичній літературі [8–10], але дослідники ще недостатньо глибоко з'ясували розвиток цього руху на території Подільської губ. Тому мета цієї статті – висвітлити основні події та значення першої російської революції на території Подільської губ., за допомогою архівних матеріалів.

Революція розпочалася 9 січня 1905 р. у Петербурзі й одразу ж набула всеросійського характеру. Розстріл мирної демонстрації робітників у столиці викликав обурення трудящих усієї країни. Звістка про це вмиль рознеслася широкими просторами Російської імперії та викликала загальне обурення її населення. На кривавий злочин царизму робітники негайно відповіли мітингами, демонстраціями, страйками протесту. Події в Україні також впливали на хід революції. Вона була відзначена тими ж рисами, що й у країні загалом, але відрізнялася тим, що народ України в першій буржуазно-демократичній революції боровся і проти національного гноблення. Восени 1905 р. відбулися масові політичні страйки і на території Подільської губернії. Так, 19 жовтня 1905 р. у м. Немирів Брацлавського повіту була влаштована політична демонстрація. Робітники йшли вулицею з червоними прапорами з надписами «Да здравствует политическая свобода!» та викликами «Ура!» [1, 2].

Зі звіту ротмістра Барабашева дізнаємося про політичну демонстрацію й у м. Вінниця: Увечері 18 і протягом всього дня 19 жовтня по вулицях Вінниці ходив натовп, носячи прапори, переважно червоного кольору, з різними на них написами, серед яких були: «Долой Самодержавие!», «Да здравствует революция!», «Да здравствует свобода!». Цей натовп під гру оркестру співав робочу Марсельєзу і стріляв з револьверів при цьому викрикуючи: «Долой царя, смерть Ему, кровопийца, розбойник, Долой дом Романових, долой самодержавие, да здравствует республика», такого ж змісту з криками «ура!» вітав натовп промови ораторів, виступаючих на зборах в міській Управі, Народному домі і на міському бульварі [2, 66]. У своїх промовах оратори підбурювали до повалення існуючого в державі суспільного ладу. 19 жовтня Я. Волошин і Л. Печерський, увійшовши з натовпом до Народного Дому, зняли зі стіни портрет царя і поставили його на підлогу, супроводжуючи ці свої дії викликами: «Долой царя, долой Николая кровопийцу!» [2, 67].

У селищі Гнівань Вінницького повіту слюсар К.Корізно біля місцевої лавки пригощав робітників пивом і говорив: «Тепер люди повинні бути вільними. Ми люди темні, а потрібно не боятися смерті, а бити панів» [3, 3]. У м. Могилів 20 жовтня 1905 р., з дозволу міського голови, соціалісти-революціонери Бабат, Грингольц, Черненський зібрали натовп у декілька тисяч людей на Соборній площі й у своїх промовах закликали до об'єднання для боротьби з урядом і створення демократичної республіки [4, 32]. Зі звіту поліцейського наглядача Проскурівського повіту: «У місті Проскурові серед робітників місцевого цукрового заводу виникла розмова про війну, причому селянин І. Сандорський вимовив таку фразу: «Наш царь (далее следует матерная лексика) посылает людей на забой»» [5, 1]. У Проскурові застрайкували робітники двох магазинів, але власник не бажав йти на поступки [6, 119].

Вимоги у всіх страйкуючих робітників були схожими. Ось звіт старшого фабричного інспектора Подільської губернії від 26 січня 1905 р.: «Маю честь повідомити Відділу Промисловості нижченаведені подробиці щодо страйку робітників на чавунно-ливарному і механічному заводі Г.Ф. Келлера у м. Могилів. За даними завідуючого заводом Келлера робітники звернулися до нього з такими вимогами: а) зменшити тривалість робочого дня з 11 до 10 годин; б) збільшити заробітну плату; в) створити при заводі лікарняну касу для видачі допомоги хворим робітникам, при чому, фонд цієї каси мав утворюватися з відрахувань певного відсотка заробітної плати робітників і з внесків